

วิเคราะห์ความสัมพันธ์ของอุปัชฌายวัตรกับสัทธวิหริกวัตร

Analysis of the Relationship of Upajjhāyavatta
and Saddhivihārikavatta

พระบุญเลิศ ชุตินนโต (เชียงใหม่)¹

Phra Boonlert Jutimanto (Chiangram)

E-mail: k0935320661@gmail.com

Received: March 19, 2026, Revised: June 12, 2026, Accepted: July 30, 2026,

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ 2 ประการ คือ 1) เพื่อศึกษาอุปัชฌายวัตรและสัทธวิหริกวัตรในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท 2) เพื่อวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของอุปัชฌายวัตรกับสัทธวิหริกวัตรเป็นการศึกษาเชิงคุณภาพเน้นศึกษาเอกสาร

ผลการวิจัยพบว่า อุปัชฌายวัตร เป็นวัตรที่พระสัทธวิหริกควรประพฤติในพระอุปัชฌาย์ มีการถวายไม้ชำระฟัน น้ำล้างหน้า ปูอาสนะ ถวายข้าวต้ม แต่เช้าตรู่ และช่วยดูแลรักษาเมื่อพระอุปัชฌาย์เจ็บป่วยเป็นต้น และสัทธวิหริกวัตร เป็นวัตรที่พระอุปัชฌาย์ปฏิบัติต่อสัทธวิหริกของตน และพระอุปัชฌาย์จะต้องมีจิตถือว่าสัทธวิหริกเป็นบุตรของตน เมื่อเป็นเช่นนี้ พระอุปัชฌาย์และสัทธวิหริกจะมีความเคารพ ยำเกรงประพฤติกมลเกลียวกัน มีใจเอื้อเฟื้อในสัทธวิหริก เช่น เอาธุระในการศึกษา สงเคราะห์บริวารอย่างอื่น ๆ เมื่อสัทธวิหริกเป็นไข้ควรรักษาพยาบาลจนกว่าจะหายใช้เป็นต้น วิเคราะห์ความสัมพันธ์ของอุปัชฌายวัตรกับสัทธวิหริกวัตร แบ่งเป็น 1) พระอุปัชฌาย์การสร้างจิตสำนึกที่ดีต่อสัทธวิหริก เช่น แรงจูงใจในการบวชเพื่อละกิเลสต่าง ๆ บวชเพื่อทดแทนคุณมารดาบิดา และการบวชส่งผลให้เกิดความสงบสุขอย่างยั่งยืน 2) สัทธวิหริกวัตรสร้างจิตสำนึกที่ดีต่อพระอุปัชฌาย์เปรียบประดุจบิดาในฐานะเป็นครูอาจารย์ เป็นแบบอย่างที่ดีงามให้กับบรรพชิตและคฤหัสถ์ เป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจของพระอุปัชฌาย์และสัทธวิหริกให้มีความผูกพันอย่างลึกซึ้งกับพระอุปัชฌาย์เป็นดุจบิดาสำหรับสัทธวิหริก ซึ่งเป็นข้อเปรียบเทียบระหว่างบิดากับบุตร เช่น คอยอุปัฏฐากรับใช้ เป็นต้น เป็นการส่งเสริมความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างพระอุปัชฌาย์เป็นดุจบิดาสำหรับบุตร และ มีสัมพันธ์ที่สัทธวิหริกเป็นดุจบุตรสำหรับพระอุปัชฌาย์ ซึ่งเป็นข้อเปรียบเทียบระหว่างบุตรกับ

¹ วัดดิสหงสธาราม แขวงมักกะสัน เขตราชเทวี จังหวัดกรุงเทพมหานคร/ Wat Disahongsaram is located in the Ratchathewi district of Bangkok

บิดา พระอุปัชฌาย์คอยดูแลสัทธิวิหาริกเป็นเหมือนบุตรของตนเช่น ให้การศึกษาเล่าเรียนเป็นต้น เป็นการส่งเสริมความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างระหว่างสัทธิวิหาริกเป็นดุษฎีบุตรสำหรับพระอุปัชฌาย์

คำสำคัญ: วิเคราะห์; อุปัชฌาย์วัตร; สัทธิวิหาริกวัตร

Abstract

This research has 2 objectives : 1) to study Upajjhāyavatta and Saddhivihārika in Theravada Buddhism; 2) to analyze the relationship between Upajjhāyavatta and Saddhivihārika. It was qualitative study focusing on document investigation.

The results found that Upajjhāyavatta or preceptor refers to practical codes which Saddhivihārika or disciples should do to their preceptor, such as offering a toothpick, face washing water, seat, rice porridge early in the morning, and helping to take care of the preceptor when he was sick, etc., and Saddhivihārikavatta is a bounded duties that a preceptor must give to his Saddhivihārika, keeping in mind that all Saddhivihārika are his own sons. Having completed performance, the preceptor and the disciples will respect, live harmoniously, and be kind to the disciples, such as providing the best study, other necessities, and when some disciple was sick, he would take care of them until recovering, etc. Analysis of the relationship between preceptor and disciples was divided into; 1) Preceptor must remain a good wish towards disciples, such as motivation to ordain for defilement conquering, repaying the kindness of parents, and for sustainable peaceful ordination, 2) Saddhivihārika must maintain a good mind towards preceptor as a father, teacher, a good example for monks and laity, a supporter for the best relationship of preceptor and disciples, having a relationship holding the preceptor is like a father to disciples, like a father and a son, such as taking care of and serving, etc. It promotes a good relationship between preceptor, like a father to a son, and there is a relationship where the Saddhivihārika is like a son to the preceptor, which is a comparison between a son and a father, the preceptor takes care of their disciples as if it were his own son, such as providing education, etc. It is to promote a good relationship between the disciples as if they were sons to the preceptor.

Keywords: Analysis; Preceptor's duties; Disciple's duties

บทนำ

แรกเริ่มแต่ต้นพุทธกาลที่พระพุทธองค์ออกประกาศพระพุทธศาสนา พระพุทธองค์ยังไม่ได้กำหนดให้ภิกษุใหม่ต้องถืออุปัชฌาย์วัตรทำให้กุลบุตรเหล่านั้น เมื่อบวชแล้วไม่มีใครคอยให้การศึกษาอบรมเรื่องมรรยาทหรือข้อปฏิบัติต่าง ๆ จึงพากันประพฤดิเสียหยาเช่นนุ่งห่มจีวรไม่เรียบร้อยตอนออกบิณฑบาตพบคนกำลังบริโภคก็ยื่นบาตรขอรับอาหารยืนบนของที่ทำเป็นอาหารออกปากขออาหารจำพวกแกงข้าวสุกมาฉันด้วยตนเอง บางพวกพอถึงเวลาฉันภัตตาหารก็ส่งเสียงดังในโรงฉัน เป็นต้น ทำให้ชาวบ้านที่พบเห็นพากันตำหนิว่า

ภิกษุพวกนี้ส่งเสียงดังในโรงฉันเหมือนพวกสมณพราหมณ์ในสถานที่เลี้ยงพราหมณ์ พวกภิกษุได้ยินคนเหล่านั้นกล่าวตำหนิจึงได้นำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าให้ทรงทราบ พระผู้มีพระภาคเจ้ารับสั่งให้ประชุมภิกษุสงฆ์สอบถามจนทราบความเป็นจริงทรงตำหนิว่า การกระทำนั้นไม่สมควร ไม่เหมาะสม ไม่ใช่กิจของสมณะ มิได้ทำคนที่ยังไม่เลื่อมใสให้เลื่อมใส หรือทำคนที่เลื่อมใสอยู่แล้วให้เลื่อมใสยิ่งขึ้นได้เลย แต่กลับจะทำคนที่ยังไม่เลื่อมใสให้ไม่เลื่อมใส คนที่เลื่อมใสอยู่แล้วกลับคลายความเลื่อมใสไปเป็นอย่างอื่น²

พระพุทธองค์ทรงตำหนิภิกษุเหล่านั้นโดยประการต่าง ๆ แล้วได้ตรัสโทษแห่งความเป็นคนเลี้ยงยาก ความคลุกคลีความเกียจคร้าน ตรัสคุณแห่งความเป็นคนเลี้ยงง่าย สันโดษ ความขัดเกลา ความกำจัดกิเลสอาการที่น่าเลื่อมใส การไม่สะสมการปรารถนาความเพียรโดยประการต่าง ๆ ทรงแสดงธรรมมิถาให้เหมาะสมให้คล้อยตามกับเรื่องนั้นแล้วรับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลาย การกระทำของโมฆบุรุษเหล่านั้น ไม่เหมาะ ไม่สม ไม่ควร ไม่ใช่กิจของสมณะ ใช้ไม่ได้ ไม่ควรทำเป็นต้น แล้วทรงรับสั่งว่า

ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตพระอุปัชฌาย์³ พระอุปัชฌาย์จักตั้งจิตสนิทสนมในสัททวิหาริกฉันบุตร สัททวิหาริก⁴ จักตั้งจิตสนิทสนมในพระอุปัชฌาย์ฉันบิดา เมื่อเป็นเช่นนี้ พระอุปัชฌาย์และสัททวิหาริกนั้น ต่างจักมีความเคารพยำเกรงประพฤติกมลเกียวกัณอยู่ จักถึงความเจริญงอกงามไพบุลย์ในธรรมวินัยนี้

วิธีการถือพระอุปัชฌาย์นั้น สัททวิหาริกพึงห่มผ้าอุตราสงค์เฉวียงบ่า ไหว้เท้า นั่งกระหย่ง ประคองอัญชลีแล้วกล่าวว่า ขอท่านจงเป็นพระอุปัชฌาย์ของข้าพเจ้าเป็นต้น พระอุปัชฌาย์รับว่า ดีครับ หรือรับว่า จงปฏิบัติให้ถึงพร้อมด้วยอาการอันน่าเลื่อมใสเป็นต้น การที่พระอุปัชฌาย์รับด้วยกาย

² วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๔/๗๙-๘๑.

³ วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๕/๘๑.

⁴ อุปัชฌายะเนน สหวิ วิหาริ เอตสส อตถิติ สหวิหาริกโก, วินย.ฎีกา (บาลี) ๒/๑๘๔/๗.

หรือด้วยวาจาก็เป็นอันสัทอิหริกถือพระอุปัชฌาย์แล้ว⁵ ถ้าไม่รับด้วยกาย ไม่รับด้วยวาจาก็ไม่เป็นอันสัทอิหริกถือพระอุปัชฌาย์ นี่เป็นประวัติความเป็นมาของพระอุปัชฌาย์ ส่วนภิกษุที่เป็นสัทอิหริกจะพึงปฏิบัติในพระอุปัชฌาย์เช่น

- 1) สัทอิหริกพึงลุกแต่เช้าตรู่ถอดรองเท้าห่มผ้าเฉวียงบ่าถวายไม้ชำระฟัน⁶
- 2) พึงถวายน้ำล้างหน้า
- 3) ไม่พึงเดินให้ชิดนัก
- 4) เมื่อพระอุปัชฌาย์กล่าวถ้อยคำใกล้ต่ออาบัติ พึงห้ามเสีย
- 5) พึงถามพระอุปัชฌาย์ด้วยน้ำฉันเป็นต้น⁷

นี้เป็นอุปัชฌาย์วัตรที่ภิกษุผู้เป็นสัทอิหริกทุกรูป พึงประพฤติปฏิบัติต่อพระอุปัชฌาย์ของตน เปรียบเหมือนบุตรที่ต้องปฏิบัติต่อบิดาของตนฉะนั้น

ส่วนวิธีประพฤติดอกของพระอุปัชฌาย์ เมื่อได้รับการปฏิบัติจากภิกษุผู้เป็นสัทอิหริก แล้วควรปฏิบัติตอบในภิกษุผู้เป็นสัทอิหริก⁸ของตนเช่น

- 1) พระอุปัชฌาย์พึงสงเคราะห์ อนุเคราะห์ สัทอิหริก ด้วยสอนบาลี และอรรถกถาด้วยให้อโวกาและอนุศาสนี
- 2) ถ้าพระอุปัชฌาย์มีบาตร สัทอิหริกไม่มีบาตร พระอุปัชฌาย์พึงให้บาตรแก่สัทอิหริก หรือพึงทำความชวนชาวยว่า ด้วยอุบายอย่างไรหนอ บาตรพึงบังเกิดแก่สัทอิหริก
- 3) ถ้าพระอุปัชฌาย์มีจีวร สัทอิหริกไม่มีจีวร พระอุปัชฌาย์พึงให้จีวรแก่สัทอิหริก หรือ พึงทำความชวนชาวยว่า ด้วยอุบายอย่างไรหนอ จีวรพึงบังเกิดแก่สัทอิหริก
- 4) ถ้าพระอุปัชฌาย์มีบริขาร สัทอิหริกไม่มีบริขาร พระอุปัชฌาย์พึงให้บริขารแก่สัทอิหริก หรือพึงทำความชวนชาวยว่า ด้วยอุบายอย่างไรหนอ บริขารพึงบังเกิดแก่สัทอิหริก
- 5) ถ้าความกระสันบังเกิดแก่สัทอิหริก พระอุปัชฌาย์พึงช่วยระงับหรือพึงวานภิกษุอื่นให้ช่วยระงับ หรือพึงทำธรรมกถาแก่สัทอิหริกนั้น⁹

ฉะนั้น ความสัมพันธ์ระหว่างพระอุปัชฌาย์ กับพระสัทอิหริก โดยเฉพาะใน 5 พรรษาแรกต้องให้มีความสัมพันธ์แน่นแฟ้นมากที่สุดองค์ประกอบที่ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างพระอุปัชฌาย์

⁵ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฟื้น ชุตินฺธโร), *อุปกรณวินัยมุข เล่ม ๒*, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑), หน้า ๑๙.

⁶ วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๖/๘๒.

⁷ วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๖/๘๒.

⁸ อุปัชฌายเณร สหธิ วิหาโร เอตสส อตถิติ สัทอิหริโก, ที่ชื่อว่าสัทอิหริก เพราะอรรถว่า ยังมี การอยู่ร่วมกับพระอุปัชฌาย์, วินย.ฎีกา (บาลี) ๒/๑๘๔/๗.

⁹ วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๗/๘๘.

กับพระสัทธินิหาริกแน่นแฟ้นเรียกว่า อุปัชฌายวัตรกับสัทธินิหาริกวัตร เป็นการเอาใจใส่ต่อกันและกันด้วยความเอื้อเฟื้อเกื้อกูลทุกเรื่องเกี่ยวกับการดำเนินชีวิต ซึ่งจะนำไปสู่การปลูกศรัทธาในกันและกันเป็นเบื้องต้นก่อนที่จะนำไปสู่การทำกิจกรรมร่วมกันในเรื่องอื่น ๆ¹⁰ ได้อย่างไร

ด้วยเหตุผลดังกล่าวมาข้างต้น ผู้วิจัยมีความสนใจศึกษาเรื่อง วิเคราะห์ความสัมพันธ์ของอุปัชฌายวัตรกับสัทธินิหาริกวัตร เพื่อให้ทราบถึงวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ทั้ง 2 ข้อ คือ เพื่อศึกษาอุปัชฌายวัตรและสัทธินิหาริกวัตรในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท และเพื่อวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของอุปัชฌายวัตรกับสัทธินิหาริกวัตร ซึ่งยังไม่มีการศึกษาวิเคราะห์สรุปไว้เป็นงานวิจัยอย่างเป็นทางการ ผู้วิจัยมีความต้องการค้นคว้าและนำเสนองานวิจัยในเรื่องนี้

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาอุปัชฌายวัตรและสัทธินิหาริกวัตรในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
2. วิเคราะห์ความสัมพันธ์ของอุปัชฌายวัตรกับสัทธินิหาริกวัตร

วิธีการดำเนินการวิจัย

ในการวิจัยเรื่อง “วิเคราะห์หลักเบญจธรรมเพื่อสนับสนุนความประพฤติตามหลักเบญจศีล” เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) แบบวิจัยเอกสารผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตในการศึกษาไว้ดังต่อไปนี้

1. ขอบเขตด้านเอกสาร การศึกษาครั้งนี้ เป็นการศึกษาเนื้อหา และสาระสำคัญเกี่ยวกับวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของอุปัชฌายวัตรกับสัทธินิหาริกวัตร โดยศึกษาข้อมูล

- 1) จากคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. 2539
- 2) จากคัมภีร์อรรถกถาภาษาไทย ชุด 55 เล่ม ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. 2553 คัมภีร์วิสุทธิมรรคภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยหนังสือ ตำราที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา เอกสารวิชาการ วิทยานิพนธ์ และรายงานวิจัยต่าง ๆ เพื่อนำข้อมูลที่ได้จากการศึกษามาวิเคราะห์ สรุป เรียบเรียง และนำเสนอแบบบรรยายเชิงบรรยาย

2. ขอบเขตด้านเนื้อหา การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ แบบวิจัยเอกสาร (Qualitative Research) เป็นการศึกษาอุปัชฌายวัตรและสัทธินิหาริกวัตรในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท และวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของอุปัชฌายวัตรกับสัทธินิหาริกวัตร จากพระไตรปิฎก อรรถกถาฎีกา ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค เอกสารงานวิชาการ วิทยานิพนธ์ ดุษฎีนิพนธ์ และตำราวิชาการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง

¹⁰ พระเทพวชิรบัณฑิต, การศึกษาสงฆ์สมัยพุทธกาล, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๔), หน้า ๔.

สรุปผลการวิจัย

1. อุปัชฌาย์วัตรและสัทธिवิหาริกวัตรในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่า วัตร หมายถึง ขนบธรรมเนียม หรือ แบบอย่างอันภิกษุควรประพฤติในกาลนั้น ๆ ในที่นั้น ๆ ในกิจนั้นแก่ บุคคลนั้น ๆ สำหรับอุปัชฌาย์ หมายถึง ผู้เพ่งโทษน้อยใหญ่ คือ ผู้รับรองกุลบุตรเข้ารับการอุปสมบท ในท่ามกลางหมู่สงฆ์ เป็นทั้งผู้นำเข้าหมู่ และเป็นผู้ปกครองคอยดูแลรับผิดชอบ ทำหน้าที่ฝึกสอนอบรม ให้การศึกษาต่อไป และความสำคัญของอุปัชฌาย์วัตร คือเป็นวัตรที่ภิกษุผู้เป็นสัทธिवิหาริกต้อง ประพฤติปฏิบัติ และเอื้อเพื่อต่อพระอุปัชฌาย์ จะทำให้พระอุปัชฌาย์เข้าไปตั้งจิตสนทนสนมใน พระสัทธिवิหาริกฉนบุตร และพระสัทธिवิหาริกจะเข้าไปตั้งจิตสนทนสนมในพระอุปัชฌาย์ฉนบิดา เมื่อเป็น เช่นนี้ พระอุปัชฌาย์และสัทธिवิหาริกจะมีความเคารพ ยำเกรงประพฤติกมลเกลียวกัน จักถึงความ เจริญอกงามไพบูลย์ในธรรมวินัยนี้

อุปัชฌาย์วัตรและคุณสมบัติของพระอุปัชฌาย์ ได้แก่ อุปัชฌาย์วัตร คือ วัตรที่ภิกษุผู้เป็น พระสัทธिवิหาริกพึงปฏิบัติต่อพระอุปัชฌาย์ โดยพระอุปัชฌาย์ต้องมีความเอื้อเพื่อซึ่งกันและกัน เพราะ เมื่อพระอุปัชฌาย์ให้การอุปสมบทกุลบุตรเพื่อศาสนทายาทในพระพุทธศาสนาแล้วพระอุปัชฌาย์ก็ เปรียบเสมือนบิดาในทางธรรมของพระสัทธिवิหาริกผู้บวชใหม่ เมื่อทั้งสองฝ่ายได้ปฏิบัติหน้าที่ของตนได้ อย่างถูกต้องแล้ว ก็จะเกิดผลดีต่อพระพุทธศาสนาอย่างมากมายมหาศาล ส่วนคุณสมบัติของพระภิกษุ ผู้ควรเป็นพระอุปัชฌาย์คือ เป็นผู้ฉลาดและสามารถ เป็นผู้ฉลาดในธรรมและวินัย สามารถอบรมสั่ง สอนธรรมและวินัยนั้นรวมถึงการปกครองดูแลพระภิกษุในการปกครองของตนได้อย่างดี และ คุณสมบัติที่สำคัญที่สุดประการหนึ่งซึ่งจะขาดไม่ได้ ก็คือต้องเป็นผู้มีพรรษาตั้งแต่ 10 พรรษาขึ้นไป การกำหนดเกณฑ์พรรษาดังกล่าวนี้นี้ มีที่มาจากเหตุผลตามวินัยซึ่งถือว่าพระภิกษุที่มีพรรษาตั้งแต่ 10 พรรษาขึ้นไปถือเป็นพระเถระ มีความมั่นคงในพระศาสนา และมีความรู้ความสามารถในการดูแล ตนเองได้เป็นอย่างดีฉะนั้น จึงมีความรู้ความสามารถในการปกครองดูแลสั่งสอนผู้อื่นได้ด้วย

ความหมายและความสำคัญของสัทธिवิหาริกวัตร ได้แก่ สัทธिवิหาริกวัตร หมายถึง วัตรที่ ภิกษุที่เป็นสัทธिवิหาริกพึงประพฤติและปฏิบัติต่อพระอุปัชฌาย์ของตน พระสัทธिवิหาริกได้รับการ อุปสมบทจากพระอุปัชฌาย์รูปใด ก็เป็นสัทธिवิหาริกในพระอุปัชฌาย์รูปนั้น และต้องอยู่ภายใต้การ ปกครองดูแล ศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัยในสำนักของพระอุปัชฌาย์จนกว่าจะพ้นจากการดูแลของ พระอุปัชฌาย์ และต้องเป็นสัทธिवิหาริกที่ดีเชื่อฟังและทำการอุปัฏฐากพระอุปัชฌาย์ของตน ตลอดจน ประพฤติปฏิบัติตนให้อยู่ในพระธรรมวินัยเป็นพระภิกษุเป็นสัทธिवิหาริกที่ดีงาม ส่วนความสำคัญของ สัทธिवิหาริกวัตร คือเป็นวัตร หรือเป็นหน้าที่อันอุปัชฌาย์จะพึงทำแก่สัทธिवิหาริก และพระอุปัชฌาย์ ต้องมีใจเอื้อเพื่อในสัทธिवิหาริกของตนเช่น เอาจุระในการศึกษาของสัทธिवิหาริก สงเคราะห์สัทธिवิหาริก ด้วยบาตร จีวร และบริวารอย่างอื่น ขวนขวายป้องกันหรือระงับความเสื่อมเสียอันจักมีหรือได้มีแล้ว แก่สัทธिवิหาริก และเมื่อสัทธिवิหาริกอาพาธ ทำการพยาบาลจนกว่าจะหายเป็นต้น และสัทธिवิหาริกมี

ความสำคัญต่อพระศาสนาเช่น มีการบวชยอมทำให้มีผู้สืบทอดศาสนา ซึ่งจะทำให้พระศาสดาดำรงอยู่ตลอดไป มีพระสงฆ์เป็นสหายาท และมีพระภิกษุสามเณรช่วยเผยแผ่ศาสนาให้เจริญกว้างไกลยิ่งขึ้น

สัทธินิหาริกวัตรและสาริปุตตสัทธินิหาริกสูตร ได้แก่ สัทธินิหาริกวัตร เป็นวัตรที่พระอุปัชฌาย์พึงปฏิบัติต่อพระสัทธินิหาริกของตนเช่น เอาธุระในการศึกษาของพระสัทธินิหาริก สงเคราะห์สัทธินิหาริกด้วยบาตร จีวร และบริวารอย่างอื่น และเมื่อพระสัทธินิหาริกอาพาธก็ทำการพยาบาลจนกว่าจะหาย เป็นต้น พระอุปัชฌาย์ก็พึงปฏิบัติต่อภิกษุผู้เป็นพระสัทธินิหาริกของตน เหมือนบิดาปฏิบัติต่อบุตรเช่นกัน ถ้าพวกสัทธินิหาริกประพฤติชอบ พระอุปัชฌาย์ไม่ประพฤติชอบ พระอุปัชฌาย์ต้องอาบัติ และถ้าพระอุปัชฌาย์ประพฤติชอบ พวกสัทธินิหาริกไม่ประพฤติชอบ สัทธินิหาริกเหล่านั้นต้องอาบัติ ส่วนสาริปุตตสัทธินิหาริกสูตร เป็นพระสูตรว่าด้วยสัทธินิหาริกของพระสารีบุตรที่บอกคืนสิกขากลับมาเป็นคฤหัสถ์แล้ว เพราะไม่คุ้มครองทวารในอินทรีทั้งหลาย ไม่รู้ประมาณในการบริโภคอาหาร ไม่ประกอบความเพียรเครื่องตั้งอยู่เนื่อง ๆ เป็นไปไม่ได้เลยที่จะสืบทอดพรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์ บริบูรณ์ได้จนตลอดชีวิตได้ และภิกษุที่คุ้มครองทวารในอินทรีทั้งหลาย รู้ประมาณในการบริโภคอาหาร ประกอบความเพียรเครื่องตั้งอยู่เนื่อง ๆ เป็นไปได้ที่สืบทอดพรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์ บริบูรณ์ได้จนตลอดชีวิต

2. ความสัมพันธ์ของอุปัชฌายวัตรกับสัทธินิหาริกวัตร พบว่า ความสัมพันธ์ของอุปัชฌายวัตรในการสร้างจิตสำนึกที่ดีต่อสัทธินิหาริก ได้แก่ แรงจูงใจในการบรรพชาอุปสมบทของสัทธินิหาริก โดยการบวชในพระพุทธศาสนายุคแรก ๆ ถือเป็นการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมที่ยิ่งใหญ่ของบุคคลซึ่งเป็นพฤติกรรมที่ปฏิบัติกันโดยอยู่บนพื้นฐานเพื่อจะละซึ่งกิเลสต่าง ๆ อันเป็นเหตุจูงใจสำคัญในการบวชเป็นพระภิกษุ และต่อมาเมื่อมีปัจจัยเกื้อหนุนให้สังคมประเพณีวัฒนธรรมเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย เป็นเหตุปัจจัยส่งเสริมให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญของการบวชซึ่งแต่ก่อนมุ่งเน้นการบวชเพื่อบรรลุนิพพานอย่างเดียวก็กลับกลายเป็นเหตุจูงใจในการบวชหลายประการเช่นการบวชตามประเพณี บวชเพื่อหาผลประโยชน์ และบวชตามประเพณีนิยมโดยเฉพาะในสังคมไทย ส่วนความสำคัญของการบรรพชาอุปสมบทเป็นสัทธินิหาริก โดยเฉพาะคติของชาวพุทธในประเทศไทยก็คือผู้ชายที่มีคุณสมบัติตามพระบรมพุทธานุญาตมีอายุ 20 ปีขึ้นไป จะมีประเพณีอุปสมบทเพื่อตอบแทนคุณบิดามารดา ซึ่งเป็นหน้าที่ที่สำคัญของบุตรที่แสดงออกถึงความกตัญญูกตเวทีเป็นการบวชเพื่อทำหน้าที่ต่อตนเอง และทำหน้าที่ต่อสังคม และที่สำคัญได้ศึกษาพระธรรมวินัยเพื่อปฏิบัติให้ถูกต้องและบรรลุนิพพานตามวัตถุประสงค์ของนักบวช และ หน้าที่ต่อสังคม คือ ปฏิบัติตนในฐานะภิกษุสงฆ์ของสังคมประเทศชาติสืบต่อไป

วิเคราะห์ความสัมพันธ์ของสัทธินิหาริกวัตรในการสร้างจิตสำนึกที่ดีต่อพระอุปัชฌาย์ ได้แก่ การปฏิบัติหน้าที่ที่ดีของพระอุปัชฌาย์ต่อสัทธินิหาริก พระอุปัชฌาย์เป็นเหมือนสังฆบิดาหรือเปรียบประดุจบิดาเป็นผู้มีบทบาทหน้าที่ และมีความสำคัญยิ่งในด้านการพัฒนาคุณธรรมของสัทธินิหาริกใน

ด้านของศีลมารยาทข้อปฏิบัติที่ต้งามทั้งด้านกาย วาจา และใจให้เกิดความเรียบร้อยน่าเลื่อมใส อีกทั้งยังเป็นผู้สามารถแก้ไขปัญหาให้กับสหวิหริกรด้วยดีเพราะเป็นผู้ใกล้ชิดสหวิหริกรมากในฐานะเป็นครู อาจารย์ และพระอุปัชฌาย์ยังจะต้องเป็นแบบอย่าง และแบบแผนแห่งความดีงามให้กับบรรพชิตและคฤหัสถ์ ในทางที่ถูกต้ออีกด้วยเพื่อเป็นบรรทัดฐานให้กับสหวิหริกรได้ประพฤติปฏิบัติตามในสิ่งที่ต้งามนั้นสืบต่อไป ส่วนคุณสมบัติของพระอุปัชฌาย์ที่ดีสำหรับสหวิหริกรแบบออก 2 ประเภทได้แก่ คุณสมบัติตามพระวินัย คือ มีศีล สมาธิ ปัญญา มีศรัทธา มีหิริโอตตัปปะ มีความเพียร มีสติ มีมารยาทงดงาม เป็นสัมมาทิฐิ ขวนขวายช่วยเหลือ สหวิหริกรยามเจ็บป่วย รู้จักอาบัติหนักอาบัติเบา รู้จักวิธีออกจากอาบัติ มีพรรษาตั้งแต่ 10 พรรษาขึ้นไป และ คุณสมบัติตามกฎหมายเถรสมาคม คือเป็นพระสังฆาธิการปกครองมีตำแหน่งเจ้าอาวาสขึ้นไปยกเว้นแต่พระอารามหลวงอาจเป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาสหรือรองเจ้าอาวาส ก็ได้ต้งามไม่มีร่างกายทุพพลภาพ มีประวัติต้งาม เป็นที่นับถือของบรรพชิตและคฤหัสถ์เป็นผู้มีความรู้ด้านพระธรรมวินัย และมีความสามารถฝึกอบรมให้การศึกษาพระภิกษุสามเณรให้ปฏิบัติดี ตามพระธรรมวินัยกฎหมายและระเบียบของคณะสงฆ์

วิเคราะห์ความสัมพันธ์ของพระอุปัชฌาย์เป็นอุปัชฌาย์และสหวิหริกรเป็นอุปัชฌาย์ ได้แก่ วิเคราะห์ความสัมพันธ์พระอุปัชฌาย์เป็นอุปัชฌาย์สำหรับสหวิหริกร ซึ่งเป็นข้อเปรียบเทียบระหว่างบิดากับบุตร เพราะฉะนั้น สหวิหริกรคอยดูแลพระอุปัชฌาย์เป็นเหมือนบิดาของตนเป็นการส่งเสริมความสัมพันธ์ที่ต้งามระหว่างพระอุปัชฌาย์เป็นอุปัชฌาย์สำหรับบุตร และระหว่างสหวิหริกรเป็นอุปัชฌาย์สำหรับพระอุปัชฌาย์และวิเคราะห์ความสัมพันธ์สหวิหริกรเป็นอุปัชฌาย์สำหรับพระอุปัชฌาย์ ซึ่งเป็นข้อเปรียบเทียบระหว่างบุตรกับบิดา ฉะนั้น พระอุปัชฌาย์คอยดูแลสหวิหริกรเป็นเหมือนบุตรของตนเป็นการส่งเสริมความสัมพันธ์ที่ต้งามระหว่างพระอุปัชฌาย์เป็นอุปัชฌาย์สำหรับบุตร และระหว่างสหวิหริกรเป็นอุปัชฌาย์สำหรับพระอุปัชฌาย์

อภิปรายผลการวิจัย

1. อุปัชฌาย์วัดและสหวิหริกรวัดในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่า “วัด” ในบริบทพระวินัยมิได้เป็นเพียงระเบียบปฏิบัติภายนอก หากแต่เป็นระบบความสัมพันธ์เชิงจริยธรรมและการศึกษา ที่มุ่งสร้างความผูกพันฉันบิดากับบุตรในทางธรรมระหว่างพระอุปัชฌาย์กับพระสหวิหริกร อันเป็นกลไกสำคัญในการสืบทอดพระธรรมวินัย งานวิจัยชี้ให้เห็นว่า อุปัชฌาย์วัดเป็นกรอบกำหนดความเคารพ เอื้อเฟื้อ และการอุปัชฌาย์ของสหวิหริกรต่อพระอุปัชฌาย์ ขณะเดียวกัน สหวิหริกรวัดก็เป็นหน้าที่ของพระอุปัชฌาย์ในการสงเคราะห์ อบรม และปกครองดูแลศิษย์ให้ต้งามอยู่ในศีล สมาธิ และปัญญา ความสัมพันธ์ดังกล่าวมีลักษณะเกื้อกูลสองทาง (mutual responsibility) ซึ่งหากฝ่ายใดบกพร่องย่อมมีผลทางพระวินัยถึงขั้นต้งามอาบัติ แสดงให้เห็นว่าระบบวัดมิใช่เพียงมารยาททางสังคมสงฆ์ แต่เป็นกลไกค้ำจุนโครงสร้างพระศาสนาโดยตรง ยังสอดคล้องกับหลักใน พระวินัยปิฎก ที่กำหนดคุณสมบัติพระอุปัชฌาย์ต้งามมีพรรษาไม่น้อยกว่า 10 พรรษา อันสะท้อนแนวคิดเรื่องความเป็น

“พระเถระ” ผู้มั่นคงในพระธรรมวินัย และมีศักยภาพในการปกครองดูแลผู้อื่นได้อย่างเหมาะสม อีกทั้งแนวคิดเรื่องการคุ้มครองอินทรีย์ ความสำรวม และความเพียรใน สารีปุตตสัทธวิहारิกสูตร ยังสนับสนุนข้อค้นพบว่าการสืบทอดพรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์จำเป็นต้องอาศัยทั้งการกำกับตนเองของ สัทธวิहारิก และการเอาธุระของพระอุปัชฌาย์ควบคู่กันไป วิจัยนี้สอดคล้องกับแนวคิดของ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ที่อธิบายว่าพระธรรมวินัยเป็นระบบการศึกษาเพื่อพัฒนามนุษย์ทั้งด้าน พฤติกรรมและจิตใจ มิใช่เพียงข้อบังคับทางกฎหมายสงฆ์เท่านั้น นอกจากนี้ ยังสอดคล้องกับงานของ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ที่เน้นบทบาทของพระวินัยในฐานะโครงสร้างรองรับความมั่นคงของ สถาบันสงฆ์ และสอดคล้องกับงานศึกษาของ พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) ซึ่งชี้ให้เห็นว่า ความสัมพันธ์ครู-ศิษย์ในพระพุทธศาสนาเป็นรากฐานของการถ่ายทอดองค์ความรู้และคุณธรรม ดังนั้น อุปัชฌาย์วัตรและสัทธวิहारิกวัตรจึงมิใช่เพียงระเบียบพิธีกรรมในกระบวนการอุปสมบท หากแต่เป็นระบบการหล่อหลอมศาสนทายาทให้มีคุณภาพ เป็นหลักประกันความต่อเนื่องแห่งพระ ศาสนา และเป็นกลไกสร้างเอกภาพ ความเคารพ และความเจริญงอกงามในพระธรรมวินัยสืบไป

2. ความสัมพันธ์ของอุปัชฌาย์วัตรกับสัทธวิहारิกวัตร พบว่า ความสัมพันธ์ดังกล่าวมี ลักษณะเป็นระบบการหล่อหลอมจิตสำนึกเชิงจริยธรรมและการศึกษา ที่มุ่งสร้างความผูกพันฉันบิดา กับบุตรในทางธรรม อุปัชฌาย์วัตรทำหน้าที่กำหนดกรอบพฤติกรรมของสัทธวิहारิกให้มีความเคารพ เชื่อฟัง และเอื้อเฟื้อต่อพระอุปัชฌาย์ อันเป็นพื้นฐานของการพัฒนาศีลาจารวัตร ขณะที่สัทธวิहारิก วัตรกำหนดหน้าที่ของพระอุปัชฌาย์ในการอบรม สั่งสอน และสงเคราะห์ศิษย์อย่างใกล้ชิด ส่งผลให้ เกิดความไว้วางใจและความสนิทสนมในเชิงคุณธรรม ผลการวิจัยชี้ว่า แรงจูงใจในการบรรพชา อุปสมบทมีพัฒนาการตามบริบทสังคม จากเดิมที่มุ่งสู่การบรรลุธรรมเป็นหลัก ไปสู่แรงจูงใจด้าน ประเพณี วัฒนธรรม และสังคม โดยเฉพาะในบริบทไทยที่ถือการอุปสมบทเป็นการตอบแทนพระคุณ บิดามารดา อย่างไรก็ตาม ไม่ว่าแรงจูงใจจะเปลี่ยนแปลงอย่างไร ระบบอุปัชฌาย์ สัทธวิहारิกยังคงเป็น กลไกสำคัญในการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมและหล่อหลอมคุณธรรมให้สอดคล้องกับพระธรรมวินัย ทั้งนี้ หลักเกณฑ์คุณสมบัติของพระอุปัชฌาย์ทั้งตามพระวินัยและกฎหมายเถรสมาคม สะท้อนการผสมผสาน ระหว่างหลักธรรมกับโครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์อย่างเป็นระบบ สอดคล้องกับหลักใน พระวินัย ปิฎก ที่วางกรอบบทบาทหน้าที่และความรับผิดชอบของพระอุปัชฌาย์ไว้อย่างชัดเจน โดยเน้นความ เป็น “สังฆบิดา” ผู้เอาธุระในการศึกษาศิษย์ และยังสอดคล้องกับหลักความสัมพันธ์เชิงครูศิษย์ใน สังคาลงสูตร ซึ่งอธิบายหน้าที่ต่างตอบแทนระหว่างผู้ใหญ่กับผู้เยาว์ในเชิงคุณธรรม ในเชิงวิชาการ ผล การศึกษานี้สอดคล้องกับแนวคิดของ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ที่อธิบายว่าพระวินัยเป็น ระบบการศึกษาพัฒนามนุษย์ทั้งภายในและภายนอก และสอดคล้องกับงานของ พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) ที่ชี้ให้เห็นว่าความสัมพันธ์ครู ศิษย์เป็นกลไกการถ่ายทอดคุณธรรมและวัฒนธรรม ทางศาสนา อีกทั้งยังสอดคล้องกับงานของ พระราชวรมุนี (ประยุทธ์ ปยุตโต) ที่เน้นบทบาทของ สถาบันสงฆ์ในการสร้างศาสนทายาทผ่านกระบวนการอบรมตามพระธรรมวินัย

องค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัย

ระบบอุปชฌาย์ สัทธืวืหาริกในพระพุทศาสนาเถรวาทเป็น “กลไกการสร้างศาสนทายาท” ที่มีโครงสร้างชัดเจนทั้งด้านพระวินัยและด้านจริยธรรม ความสัมพันธ์ดังกล่าวมิใช่เพียงความผูกพันทางพิธีกรรมการอุปสมบท หากเป็นกระบวนการอบรมหล่อหลอมบุคคลให้พัฒนาตนตามหลักพระธรรมวินัยอย่างเป็นระบบ อุปชฌาย์วัตรทำหน้าที่สร้างกรอบจิตสำนึกแห่งความเคารพ กตัญญู และวินัยในสัทธืวืหาริก ขณะเดียวกัน สัทธืวืหาริกวัตรกำหนดบทบาทของพระอุปชฌาย์ให้เป็น “สังฆบิดา” ผู้เอาธุระในการศึกษา สงเคราะห์ ดูแล และเป็นแบบอย่างที่ดี ความสัมพันธ์ทั้งสองฝ่ายจึงเป็นความรับผิดชอบร่วมกัน (mutual responsibility) ที่เกื้อกูลต่อการพัฒนาศีล สมาธิ ปัญญา แม้บริบทแรงจูงใจในการบวชของสังคมไทยจะมีความหลากหลายมากขึ้นตามยุคสมัย แต่อุปชฌาย์ สัทธืวืหาริกยังคงเป็นโครงสร้างสำคัญในการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมจากคฤหัสถ์สู่บรรพชิต และเป็นกลไกค้ำจุนความมั่นคงของคณะสงฆ์ ดังนั้น องค์ความรู้สำคัญจากงานวิจัยนี้คือ

1. ระบบวัตรเป็นเครื่องมือพัฒนาคุณธรรมเชิงโครงสร้าง
2. ความสัมพันธ์เชิงบิดา บุตรในทางธรรมเป็นฐานของการถ่ายทอดพระธรรมวินัย
3. การดำรงอยู่ของพระศาสนาขึ้นอยู่กับคุณภาพของความสัมพันธ์ระหว่างอุปชฌาย์และสัทธืวืหาริก

รูปภาพที่ 1 ความสัมพันธ์ของอุปชฌาย์วัตรกับสัทธืวืหาริกวัตร

สรุป

ความสัมพันธ์ของอุปัชฌายวัตรกับสัทธินิหาริกวัตรในพระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นความสัมพันธ์เชิงโครงสร้างทางพระวินัยที่มีลักษณะเกี่ยวเนื่องซึ่งกันและกัน อุปัชฌายวัตรเป็นกรอบแห่งความประพฤติที่สัทธินิหาริกพึงปฏิบัติต่อพระอุปัชฌายด้วยความเคารพ เชื่อฟัง และเอื้อเฟื้อ ขณะที่สัทธินิหาริกวัตรเป็นหน้าที่ของพระอุปัชฌายในการสงเคราะห์ อบรม และดูแลศิษย์อย่างใกล้ชิด ความสัมพันธ์ดังกล่าวมิใช่เพียงข้อกำหนดทางพิธีกรรม แต่เป็นระบบการหล่อหลอมจิตสำนึกและพัฒนาคุณธรรมของผู้บวชใหม่ให้ตั้งมั่นอยู่ในพระธรรมวินัย ในเชิงเปรียบเทียบ พระอุปัชฌายเปรียบเสมือนบิดาในทางธรรม ส่วนสัทธินิหาริกเปรียบเสมือนบุตร ผู้ต้องอาศัยการชี้แนะ อบรม และเป็นแบบอย่างที่ดี ความผูกพันลักษณะนี้สร้างความไว้วางใจ ความกตัญญู และความรับผิดชอบร่วมกัน เมื่อสัทธินิหาริกปฏิบัติหน้าที่ด้วยความเคารพยอมก่อให้เกิดความสนิทสนมและความเอื้ออาทรจากพระอุปัชฌาย ในทางกลับกัน เมื่อพระอุปัชฌายเอาธุระในการศึกษา สงเคราะห์ และแก้ไขปัญหากับศิษย์ ย่อมทำให้สัทธินิหาริกเกิดศรัทธาและตั้งใจประพฤติปฏิบัติดียิ่งขึ้น ดังนั้น ความสัมพันธ์ของอุปัชฌายวัตรกับสัทธินิหาริกวัตรจึงเป็นระบบความรับผิดชอบสองฝ่ายที่สนับสนุนการพัฒนาศีล สมาธิ และปัญญา เป็นกลไกสำคัญในการสร้างศาสนทายาทที่มีคุณภาพ และเป็นรากฐานแห่งความมั่นคงและความเจริญงอกงามของพระธรรมวินัยสืบต่อไป

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

1) ควรศึกษาวิจัยเชิงเปรียบเทียบระหว่างคัมภีร์กับบริบทปัจจุบันวิเคราะห์ความแตกต่างระหว่างหลักอุปัชฌายวัตร-สัทธินิหาริกวัตรในคัมภีร์พระวินัยกับการปฏิบัติจริงในคณะสงฆ์ไทยปัจจุบัน เพื่อค้นหาช่องว่างและแนวทางพัฒนาให้สอดคล้องกับบริบทสังคมร่วมสมัย

2) ควรศึกษาปัจจัยแรงจูงใจในการบวชเชิงลึก วิจัยเชิงคุณภาพเกี่ยวกับแรงจูงใจของผู้บวชในยุคปัจจุบันว่ามีผลต่อการปฏิบัติตามวัตรอย่างไร และระบบอุปัชฌายสามารถเสริมสร้างเจตคติที่ถูกต้องได้มากน้อยเพียงใด

3) ควรศึกษารูปแบบการพัฒนาศักยภาพพระอุปัชฌาย ศักยภาพหลักสูตรหรือแนวทางพัฒนาทักษะด้านการสอน การให้คำปรึกษา และการปกครอง เพื่อยกระดับบทบาทพระอุปัชฌายให้สอดคล้องกับความท้าทายของสังคมปัจจุบัน

2. ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้

1) นำไปพัฒนาหลักสูตรอบรมพระอุปัชฌายและพระสัทธินิหาริก จัดทำคู่มือหรือแนวปฏิบัติที่ชัดเจนตามหลักพระธรรมวินัย เพื่อสร้างความเข้าใจในบทบาทหน้าที่ของทั้งสองฝ่ายอย่างเป็นระบบ

2) ส่งเสริมกระบวนการสร้างความสัมพันธ์เชิงบิดา บุตรในทางธรรม เน้นกิจกรรมหรือกระบวนการที่สร้างความใกล้ชิด ความเอื้อเฟื้อ และความไว้วางใจระหว่างพระอุปัชฌาย์กับ สัทธีวิหาริก เพื่อให้เกิดการถ่ายทอดคุณธรรมอย่างแท้จริง

3) ใช้เป็นแนวทางเสริมสร้างคุณภาพศาสนทายาท ประยุกต์ผลการวิจัยในการกำหนด
มาตรการคัดกรอง ดูแล และติดตามพระบวชใหม่ เพื่อให้สามารถพัฒนาตนตามพระธรรมวินัย และ
เป็นกำลังสำคัญของพระพุทธศาสนาในอนาคต

บรรณานุกรม

พระเทพวชิรบัณฑิต. การศึกษาสังคมสมัยพุทธกาล. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2564.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเถปิฎกํ 2500.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2511.

_____. อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬารอรรถกถา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลง
กรณราชวิทยาลัย, 2559.

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฟื้น ชุตินฺธโร). อุปกรณ์วินัยมุข เล่ม 2. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหา
กุฎราชวิทยาลัย, 2531.

